चतुर्थेऽध्यायेद्वितीयमाह्निद्धड्ढड़१४;नहम्।

---०---

न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १ ।। तदेवं संशयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि। प्रयोजनादयो ऽपि यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग इतयतिदेशेन परीक्षिता इति षोड्ढत्थ;शापि प्रमाणादयः परीक्षिताः। तेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरित्युक्तम्। तत्रापि प्रमेयतत्त्वज्ञानं साक्षान्निःश्रेयसहेतुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाङ्गतयेत्युक्तम्१ इदमिहेदानीं परीक्ष्यते किंप्रत्येकमात्मादीनां प्रमेयाणां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरुताहो कस्य चिदेषामेकदेशस्येति। तामिमां परीक्षामवतारयति भाष्यकारः। किं नु खवलु भोः यावन्तो विषयाः प्रमेयाणि तावत्सु प्रत्येकमिति।प्रतिप्राणभृद्भेदं यावन्त आत्मानः यावन्ति चेन्द्रियाणिप चेत्यर्थः। पार्श्वस्थः पूर्वपक्षिणं पृच्छति कश्चात्र विशेषः। पूर्वपक्षिण उत्तरं न तावदेकैकत्रेति। समुदायैकदेशाभ्यामनुपपत्तेः। प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्ययुक्तमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तमाह। मिथ्याज्ञानं वै खलु मोह इति। वैशब्दः खलु पूर्वषक्षाक्षमायां खलुशब्दो हेत्यर्थे। अयुक्तः पूर्वपक्षो यस्मान्मिथ्याज्ञानं मोह इति। न तत्त्वज्ञानमज्ञाननिवृत्तिमात्रेण निः श्रेयसोपयोगि अपि तु संसारनिदानोच्छेदद्वारेण दृष्टेनैव, न च तत्त्वाज्ञानं संसारहेतुरपि तु मिथ्याज्ञानम्। तदुच्छिन्दद्विरोधितया तत्त्वज्ञानमपवर्गहेतुरिति। भवत्वेतत्तथा ऽपि पूर्वपक्षस्य किमायातमित्यत आह। तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानमिति। स्वसम्बन्धिनो ह्यात्मादयो विपर्ययेण परिच्छिन्नाः संसारहेतव इति तद्विषयमेव मिथ्याज्ञानमपनेयं नात्माद्यन्तरविषयं ज्ञानं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तिष्ट निवर्ततां वा, स्वात्मादिदृष्टान्तेन, न तु तस्य संसारनिवृत्तिं प्रत्युपयोगः। यस्य तूपयोगस्तत्र तत्त्वज्ञानं दुष्करमिति। पृच्छति। किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? सन्ति खलु वादिनां नानाविप्रतिपत्तयः। के चिदाहुः। विधूतविविधनामरूपप्रपञ्चोपप्लवविशुद्धविदानन्दघनाद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानमिति। अन्ये तु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिम्। धर्ममुद्गलनैरात्म्यज्ञानमित्यपरे। शरीरेन्द्रियाद्यनित्वव्यतिरिक्तनित्यात्मदर्शनमिति वृद्धाः। तदेवं विप्रतिपत्तेः प्रश्नः। उत्तरम्। अनात्मन्यात्मग्रहो ऽहमस्तीति मोहो ऽहङ्कारः। न तावदद्वैतानन्दघनात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम्। भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यासति बाधके ऽपढद्धड्ढड़१४;नोतुमशक्यत्वात्। न च प्रकाशानन्दावात्मधर्मातिरिक्तावात्मस्वभावौ भवितुमर्हतः। सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरानन्दचैतन्यशक्त्यभिप्रापया भेद एव च तद्वत्तया कथं चित् सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। अभेदे त्वानन्दविज्ञानयोस्तत्पदयोः पर्यायतया सह प्रयोगानुपपत्तिः। न च प्रकृष्टप्रकाशः सवितेत्यत्र प्रकृष्टप्रकाशयोरभेदोऽप्रकाशस्यापि प्रकर्षसम्भवात्। अप्रकृष्टस्यापि खद्योतादेः प्रकाशसम्भवात्। तस्माद्यत्किं चिदेतत्। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु सत्त्वस्यैव प्रकृतेरसम्भवादयुक्ता सत्कार्यवादमूलत्वात्प्रधानसद्भावस्य तन्निराकरणेनैव निराकरणम्। धर्मपुद्गलनैरात्म्ये तु क्षणभङ्गभङ्गे नित्यात्मसद्भावकथनेन निराकृते। तस्मातसुष्ठूक्तमनात्मन्यात्मग्रहो ऽहमस्मीति मोहो ऽहंकार इति। अतएव सर्वस्यैवमात्माशीः कृमेरपि मा न भूवं भूयासमिति। सो ऽयमीदृशोऽभिनिवेशः शरीरादीनामात्मत्वेनाध्यवस्यतो भवति नात्मतत्त्वविदुषः स खल्वहिनिर्ल्वयनीमिवाहिस्ततो व्यतिरिक्तं शरीरादि पश्यन्न तत्र स्निह्यति स्नेहविरहान्न तप्यते नाप्यनुशोचतीति। अतत्त्वज्ञानवतः संसारं दर्शयित्वा तत्त्वज्ञानवतः संसारनिवृत्तिमाह। यस्तु दुःखमिति। तदेवमुक्तेन प्रकारेण मोहतत्त्वज्ञानयोः संसारापवर्गहेतुभावो यस्मात्तस्मान्मोक्षमाणैः प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयतीतयादिपूर्वोपसंहारः। आसेवमानस्याभ्य स्यतो भावयत इति पर्यायकथनं भावनादार्ढ्योपदर्शनार्थम्। अर्थगतिं परिशोध्यात्रार्थे सूत्रं पठति। दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः (सूः१)।। शास्त्रार्थसंग्रहो ऽनूद्यते शास्त्रतात्पर्यसंग्रहो द्वितीयसूवेणानूद्यतइत्यर्थः। किं नु खलु भो इति भाष्यं तदनुपपन्नं यतो न विषयमात्रज्ञानमपवर्गहेतुरपि तु प्रमेयतत्त्वज्ञानमित्यत आह वार्तिककारः। तत्र विषयान्तराणामिति। (५००।८) यावन्तो विषया इति न

विषयमात्राभिप्रायमपि तु प्रमेयाभिप्रायमित्यर्थः। सुगममन्यद्वार्तिकम् ।। १ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २ ।। शरीरादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिर्निवर्तनीयेत्युक्तं तत्र प्रथमं कस्मिन्नात्मबुद्धिर्निवर्तनीयेत्यपेक्षायामाह। प्रसंख्यानानुपूर्व्या तु खलु। प्रसंख्यानं समाधिजं तत्त्वज्ञानं तच्च विषये सुकरमिति तत्रैव प्राथमिकस्य प्रथमं प्रयत्नो युक्तः। सूत्रम्। दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः (सू. २)।। मिथ्याज्ञानं संकल्पस्तेन विषयीकृता इत्यर्थः। कामाः काम्याः ।। २ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३ ।। अन्ये खलु अवयविसंज्ञां निवर्तयन्तोऽवयविनमेव प्रत्याचक्षते तान् प्रत्याचक्षाण आह। अतः परं काचिदिति (५०२।२) सूत्रम्--- तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः (सू. ३)।। निमित्तं दन्तत्वादि तद्विशिष्टा विषयाः संज्ञाः प्रियायाः कामुको दन्तोष्ठनासिकादीनवयवाननुभावयन् तस्यां सक्तो भवति। व्यञ्जनान्यवयविनो ऽवयवास्तैः सहोपलम्भात्तेषामनुव्यञ्जनं तत्सादृश्यं तेन तदारोपः। तथा च स्त्रैणानां व्यवहारः। द्रवत्कनकनिर्मलद्युतिरनङ्गलीलैकभ- र्महेभकटविभ्रमस्तनभरालसाङ्गी यदि। प्रिया न परिरभ्यते तुलितसिद्धंसंजीविनी सहेमहि कुतो ऽन्यथा विषमबाणबाणव्यथाम्। मदनसरितमेनां गाहमानो जनो ऽयं जघनपुलिननाभीमण्डङ्ख्त्ध;लावर्तरम्याम्। मुखनलिनसनाथामुल्लसद्भ्रुलतोर्मिं चिरविरहहुताशायासमुज्झां चकार। विवेकिनस्त्वशुभसंज्ञां भावयन्तः प्राहुः। मज्जामस्थ्नामथ प्लीढद्धङ्ख़१४;नां यकृतां शकृतामपि। पूर्णाः स्नायुशिरास्यूताः स्त्रियश्चर्मप्रसेविकाः। ऋषयो ऽप्यूचुः। स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष पन्दान्निधनादपि। कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिङ्ख्त्ध;ता ह्यशुचिं विदुः। अशुभसंज्ञाभावनाप्रयोजनमाह। तामस्यभावयत इति। तत्किमिदानीमवयवानुव्यञ्जनसंज्ञयोर्विषयो नास्त्यशुभसंज्ञाविषय एव परमस्तीत्यत आह। सत्येव च द्विविधविषय इति। द्विविध एवासौ कामिनीलक्षणो विषयस्तथा ऽपि रागादिप्रहाणार्थमवयवादिसंज्ञागोचरत्वं परित्यज्याशुभसंज्ञागोचरत्वमस्योपादीयते वैराग्योत्पादनायेत्यर्थः। अत्रैव दृष्टान्तमाह। यथा विषसंपृक्त इति। न हि विषमधुनी परमार्थतो न स्तः अपि तु वैराग्याय विषसंज्ञा तत्रोपादीयतइत्यर्थः ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४ ।। ५ ।। तदेवं स्वमतेन प्रसंख्यानोपदेशमुक्त्वा पराभिमतप्रसंख्यानं निराकर्त्तुमुपन्यस्यति। अथेदानीमर्थं निराकरिष्यता विज्ञानवादिना ऽवयविनिराकरणमुपपाद्यते। अर्थविशेषे खल्ववयवानुव्यञ्जनसंज्ञे। तत्रार्थमात्रस्याभावात्कुतो ऽवयवानुव्यञ्जनसंज्ञे, तन्निराकरणाय प्रथममवयवी निराक्रियते पश्चात्परमाणुः, ततश्च ज्ञानमात्रमर्थरहितं सिद्धं भवतीत्यभिप्रायः। तत्र संशयपूर्वकत्वादुपपादनस्य विचारस्य संशयं प्रथममाह। विद्याऽविद्याद्वैविध्यात्संशयः (सू. ४)।। उपलब्धिर्विद्या अनुपलब्धिश्चाविद्या। सच्चोपलभ्यते यथा तङ्ख्त्ध;गे तोयम्। असच्चोपलभ्यते यथा मरुमरीचिकायामुदकम्। सच्च नोपलभ्यते यथा चिरनिखातं भूमौ निध्यादि। असच्च नोपलभ्यते यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलम्भनयोग्यतो घटादिः। तदेवं विद्याऽविद्याद्वैविध्यादवयविनि संशयः। यद्यवयव्युपलभ्यते तथाऽपि संशयः अथ नोपलभ्यते तथा ऽपि संशय इत्यर्थः। तत्र सिद्धान्ती वक्ष्यमाणमप्यवयविनिराकरणहेतुं निराकरिष्यामीत्याशयवानाह। तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् (सू. ५)।। अवयविनः। वार्तिककारस्तु स्वयं संशयं निराकरोति। न विद्याऽविद्याद्वैविध्यं संशयस्य कारणमिति (५०२।२१)।। ४ ।। ५ ।। न्या. सू ।। ४ ।। २ ।। ६ ।। पूर्वपक्षवाद्याह वृत्त्यनुपपत्तेरिति ।। ६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ७ ।। ८ ।। वृक्षस्तिष्ठति शाखादिषु शाखादयो वा वृक्षइति लौकिकीं प्रतिपत्तिमनुरुध्यमानो विकल्पयति वार्त्तिककारः। अवयवा अवयविनीति। (५०३।१०) एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति। कुतः एकावयववृत्तित्वात्। भवतु को दोष इत्यत आह। न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति। कृतकस्य नित्यत्वप्रसङ्गादिति शेषः। अवयव्येकदेशेनेति। अवयविनो य एकदेशास्तेनावयवो ऽवयविनि वर्त्ततइत्यर्थः। न ह्यस्यावयविनोऽन्ये अवयवेषु एकदेशा अवयवाः सन्तीति एकेनावयवेनारभ्यतइति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः। संयोगाय किल चरमभाविने अवयवव्यापारस्तन्निमित्तानि चापेक्ष्यन्तेे। एकद्रव्यस्योत्पत्तिं प्रति न संयोगापेक्षेति यावदवयवमवयव्युत्पद्येतेत्यवयव्यनवरुद्धो न कदाचिदवयवो दृश्येतेत्यर्थः ।। ७ ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ९ ।। अवयव्यतिरेकेण वर्त्तमानो ऽवयव्युपलभ्येत न चास्याधारान्तमुपलभ्यते दृश्यमानश्चावयवो नाधिकरणमस्येति भवतैव वादिना ऽभ्युपगतमित्यभिप्रायेणाह। नित्यश्च स्यात् ।। ९

।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १० ।। यस्तु मन्यते अवयवानां धर्ममात्रमवयवी न त्ववयवेभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नो ऽभिन्नो वा भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः। अभेदेऽपि धर्मिरूपवत्तदनुपपत्तेश्च। तस्मात्कथं चिद्भिन्नो ऽभिन्नश्च कथं चिद्धर्ममात्रमवयवानाममयवीति तं प्रत्याह। न चावयव्यवयवाः (सू. १०)।। न तावद्भेदाभेदौ परस्पराभावात्मानावेकत्र समवेत इत्युक्तम्। नाप्यात्यन्तिकेऽभेदे धर्मधर्मिभावः तस्माद्यथा ऽऽत्यन्तिकभेदे ऽपि केषांचिदेव कार्यकारणभावः तथा केषां चिदेव धर्मधर्मिभाव इत्येषितव्यम्। तथा च दूषणमित्यर्थः। अवयवी चैकदेशेनावयवे वर्त्ततइति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोतीति। अस्यायमर्यः। अवयवे हि वर्त्तमानो ऽवयवीत्युच्यते। अवयव्येकदेशाश्चेदवयवेषु वर्त्तन्ते एकदेश एव तर्ह्यवयविनः। ते च नानेत्त्यवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोति। एकस्मिंश्चावयवे एकदेशे वर्त्तमानो ऽवयवीतिि न तावदवयवी क्वचिदवयवे वर्त्ततइति तदेकदेशानां तत्र तत्रावयवे वृत्तेः तावन्मात्रेण चावयविनो ग्रहणमिति यत्रैवास्यैकदेशो वर्त्तते तत्रैव ग्रहीतव्यः। तथा चैकस्मिन् तन्तौ पटैकदेशो वर्त्ततइति तन्तावेकस्मिन् पटो दृश्येतेत्यर्थः ।। १० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ११ ।। १२ ।। सिद्धान्तवाद्याह। एकस्मिन् भेदाभावद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः (सू. ११)।। अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः (सू. १२) एकदेशनेन चावयवी न स्वावयवेषु वर्त्ततइत्यत्र प्रतिज्ञार्थे अवयवान्तराभावादित्यहेतुः। कस्माद् यद्यप्यवयवान्तरमवयविनो भवति तथाप्यवयवान्तराण्यवयविनो ऽवयवान्तरेषु वर्त्तन्ते किमायातमवयववृत्तेरिति। एक श्चानेकत्र वर्त्ततइति प्रतिज्ञानानः किं कार्त्स्न्येन किमेकदेशेनेति नानुयोक्तव्यः, कस्मात् उभयेन कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा नानात्वैकार्थसमवायिना एकस्यावयविनो व्याघातात्। एतदुपजीव्याह यद्यवयवी नैकदेशेन वर्त्तने न कार्त्स्न्येन अथ कथं वर्त्ततइति। शङ्कते रूपान्तरानिर्द्देशादिति चेत्। (५०६।७) सोपहासं दृष्टान्तमाह। यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति। नैयायिकैः किलाचित्रैस्तन्तुभिश्चित्रः पट आरभ्यतइत्यभ्युपेयते। तच्चैतदयुक्तम्। न तावच्चित्रं रूपमेकं पटसमेवतं स्ववचनविरोधात्। नाना हि चित्रमुच्यते तत्कथमेकमिति। तेन यदुक्तं भवति नानैकमिति तदुक्तं भवति चित्रमेकमिति। यदाहुः 'चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं मह' दिति। न च नीलपीतादय एव बहवोऽव्याप्यवृत्तयश्चित्रपदास्पदमिति सांप्रतम्। रूपादनां व्याप्यवृत्तित्वात्। तेऽमी विवादाध्यासिता नीलपीतादयो व्यापनीया आश्रयवृत्तयो रूपजातीयत्वात् शुक्लपटगतरूपवदिति--उपपन्न उपहासो यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति। निराकरोति। नोपलभ्यमानरूपाधारत्वात्। अवयविनो रूपं निर्द्दिश्यतामिति ब्रुवाणेनेति। अवयवोऽस्यास्तीत्यवयवी अवयवश्च कारणं तद्वानवयवी कार्यमिति कार्यकारणभावाभ्युपगमः कुतो भवति। न च प्रसङ्गसाधनं नाम किं चिदस्ति प्रमाणम्। तर्कस्तु भवेत् न चायं प्रमाणेनेतिकर्तव्यतां विना प्रमाणमर्थं साधयितुमर्हतीत्यर्थः। यदपि त्वयोपहासाभिप्रायेण पटरूपं चित्रं दृष्टान्तीकृतं तत्राभिप्रायस्तावत्तव यादृशस्तादृशोवा सचनात्तावदयं दृष्टान्तः प्रतिभाति। दृष्टान्तश्च वादिप्रतिवादिनोरविवादविषय इति तत्साधनं व्यर्थम्। तथा ऽप्युपेत्य चित्रवादं ब्रूमः तवां प्रति चित्रं रूपं पटसम्बन्धितया साधयामस्त्वदभिप्रायव्याप्तोपहासनिराकरणायेत्यर्थः। पटस्य चित्रं रूपमित्यनुभव एवात्राबाधितः प्रमाणमिति भावः। बौद्धः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति अनेकत्वप्रसङ्ग इति श्चेदिति। निराकरोति। चित्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात्। यदि नानैव चित्रमुच्येत ततः स्याद्विरोधः किं त्वेकस्मिन्नपि चित्रपदं प्रयुज्यते। तस्मान्नैकत्वेनास्य विरोध इत्यर्थः। देशक आह नैकस्मिन्नदृष्टत्वात्। एकस्मिंश्चित्रग्राहिणो ऽनुभवस्यादृष्टत्वात्। पुरुषविवक्षाधीनप्रवृत्तयस्तु शब्दाः क्व नाम दुर्लभा इति भावः। परिहरति नाभ्युपेतहानेरिति। (५०७।१) न तावदनेकपदपर्यायश्चित्रशब्दोऽनेकं चित्रमित्यनेक प्रदेन सामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमढद्धड्ढड़१४;र्वति। पर्यायशब्दानां सहप्रयोगानुपपत्तेः दृश्यते तु प्रयोगो ऽनेकं चित्रमिति। तस्माद्यथा शुक्लानि नाना तथा चित्राणि नानेत्यभ्युपेतव्यम्। तथा चैकं शुक्लमनभ्युपगच्छतो यथा शुक्लनानात्वाभ्युपगमो हीयते एवमेवैकं चित्रमनभ्युपगच्छतश्चित्रनात्वाभ्युपगमो हीयतहत्यर्थः। शङ्कान्तरमाह। अथानेकमचित्रमिति। निराक्ररोति। एवमपीति। शङ्कते। अथाचित्राणीति। परिहरति एवं च न किं चिदिति। इष्यतएवास्माभिर्यथा ऽवयवसमवेतैः

सितहरितलोहितादिभिरसमवायिकारणैरवयविनि चित्रं रूपमारभ्यतइति। देशयति पुटान्तर इति। पुटान्तरं पार्श्वान्तरम्। परिहरति। भवतैवेदमुक्तमिति। एकोऽपि गुण आरभतइति मत्वा शङ्कते। चित्रप्रत्ययस्तत्रेति। समाधते न प्रसक्त इति। ननु यच्चित्राचित्राभ्यामारब्धमवयविनो रूपं तदपि पीतादिवन्निर्द्दिश्यतां न च शक्य निर्द्देष्टुं तस्मान्नास्तीत्यत आह। एतावदिति। अनिर्वाच्यमप्यनुभूयमानमशक्यापहूवम्। यथेक्षुक्षरीरादीनां माधर्यस्यान्तरं महदित्यर्थः। न तावदवयवरूपादयवविनो ग्रहणं युक्तमिति। न द्रव्यान्तररूपेण द्रव्यान्तरे चाक्षुषत्वं दृष्टं न खलु पृथिव्यादिरूपेण वायुश्चाक्षुष इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति। अविकल्पिता अविचारिता इत्यर्थः (५०८।५) ।। १२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १३ ।। १४ ।। सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति अत्र प्रत्यवस्थितः पूर्वपक्षी अथेदमाहेति। केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धेरित्यादिसूत्रभाष्यवार्तिकानि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरतिरोहितार्थानि ।। १३ ।। १४ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १५ ।। अपि चायं वृत्तिविकल्पं आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह। अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् (सू. १५)।। अत्र त्रयः पक्षाः संभवन्ति। यो ऽयमवयवेषु अवयविवृत्तिविकल्पानुपपत्त्या अवयविनोऽभावप्रसङ्ग आपाद्यते स आ प्रलयाद्वा निवर्त्ततआ परमाणोर्वा न क्व चिदपि निवर्त्तते इति। तत्र प्रथम द्वितीयविकल्पावाश्रित्येदंसूत्रम्। यथैव वृत्तिविकल्पः स्थूले घटादावयवेषु तदवयवेष्विति तदभावात्प्रलये व्यवतिष्ठेत। न च तदा प्रलयः सर्वोपाख्याविरहितो दर्शनविषयः संभवतीति दर्शनविषयाभावादनाश्रयो विकल्प आत्मानमेव न लभते। उपलक्षणं चैतदा प्रलयादिति। आ परमाणोरित्यपि द्रष्टव्यम्। परमाणूनामप्यतीन्द्रियत्वेन दर्शनविषयत्वाभावादनाश्रयता विकल्पस्य तदवस्थैव। तदिदमुक्तं निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्त्तेतेति ।। १५ ।। अथापीति। अपि चेत्यर्थः। अपि च प्रलयमभ्युपेत्येदमुक्तमा प्रलयादिति। वस्तुतस्तु। न प्रलयो ऽणुसद्भावात् (सू. १६)।। निरवयवत्वे प्रमाणमाह। निरवयवत्वं तु परमाणोरिति ।। १६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १७ ।। अथानन्त एवायमवयवाक्यविविभागः कस्मान्न भवतीत्यत आह। परं वा त्रुटेः (सू. १७)।। त्रुटिस्त्रसरेणुरित्यनर्थान्तरम्। जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेण रजः स्मृतम्। यदि त्रुटेः परं द्वित्रिपदके ऽवयवविभगो न व्यवतिष्ठते ततोऽवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयत्वात् त्रुटित्वनिवृत्तिः त्रुटिरपि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणः स्यात्। न खल्वनन्तावयवत्वे कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। वार्तिकं यावद्वा प्रलयोऽनिवृत्तिर्वेति। प्रलयपरमाणुपक्षे विकल्पनिवृतिर्नास्ति दर्शनविषयस्तु नास्तीत्यनाश्रयो विकल्पः। अनन्तावयवत्वे सर्वस्य विकल्पाघ्रातत्वेव दर्शनविषयाभाव इत्यनाश्रयो विकल्पइत्यर्थः। संख्योदाहरणम्। इयन्तश्च ते परमाणवः संहतास्त्रुटिभावमापद्यनंतइति (५१०)। सावयवत्वे तु परमाणुशब्दस्यार्थो वक्तव्यः। किमुक्तं भवति परमाणुरिति परमत्वविशिष्टो ह्यणुः परमाणुः यतः क्षोदीयो नापरमस्तीति यावत्। तस्मादपि चेत् क्षोदीयोऽन्यदस्ति नैष परमत्वविशिष्टो ऽणुरित्यर्थः। अथ भिन्नपरिमाणाः परमाण्ववयवास्ततो न्यूनपरिमाणा इति यावत्। ततो न परमाणुः प्रतिषिध्यते परमाण्ववयवा एव परमाणवस्ते चानवयवत्वादकार्याः। त्वया च परमाण्वारब्धं कार्यं परमाणुरिति कृत्वा आरोप्य वृत्तित्रिकल्पेन प्रतिषिध्यतइति ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। १७ ।। अथेदानीमानुपलम्भिकस्तस्य व्याख्यानं सर्वं नास्तीति मन्वानं आह। आकाशव्यतिभेदात्तस्य परमाणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः। सावयत्वे तु वृत्तिविकल्पात्तदभाव इति शून्यतैव तत्त्वं भावानाम्। अनाश्रितोपि विकल्पो यथा लोकप्रतीतिकल्पनामात्रनिर्मितस्तात्त्विकीं शून्यतां गमयति। मिथ्याज्ञानानामपि तत्त्वावगमहेतुत्वदर्शनात्। यथा दूराद्वनस्पतौ हस्तिप्रत्ययप्रवाहो वनस्पतितत्त्वप्रतिपत्तेर्हेतुः। यथा रेखागवयो वा गवयत्वप्रतिपत्तेरित्यादि बहूत्प्रेक्षितव्यमिति भावः। तेदतद्वार्त्तिककारोदूषयति। आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिधानो व्यतिश्रेदार्थं प्रष्टव्य इति। (५११।४) अन्तर्बहिरिति वचनं कार्यस्य कारणान्तरवचनमिति (५१२।३) कारणान्तरं कारणविशेषः तस्य वचनमित्यर्थः। उपेत्य परमाणोरवयवान्न तद्विभागस्याकाशं कारणमिति आकाशव्यतिभेदादित्याकाशहेतुकं व्यतिभेदं विभागमाह। न चाकाशं विभज्यमानयोर्द्रव्यान्तरयोर्विभागस्य कारणमपि तु कर्मेत्यर्थः। सर्वतोऽव्यवहितस्य यस्य मध्ये अवयवा न सन्तीति तत्सुपिरमिति। सर्वतो ऽव्यवहितस्पय निरन्तरस्यावयविनः स्वावयवद्वारेण। एतदुक्तं

भवति। यस्यावयवाः परितो निरन्तरमवस्थिता मध्ये च न सन्ति तत्सुषिरमिति। यन्मूर्तिमत्तेन सर्वेणसम्बध्यते। मूर्तिमता सर्वेण सम्बद्धत्त्वं सर्वतत्वं वदतो वार्तिककारस्याजसंयोगस्याभ्युपगमः प्रौढिवादतयेति लक्ष्यते ।। १८ ।। १९ ।। २० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २२ ।। स्यादेतत् आकाशं चेत्सर्वगतं ततो मूर्तिमतां द्रव्याणां तेन प्रतिबन्धाद्गतेरावरणं व्यूहान्तरापादनं च जलौघस्येव नावादिना भवेन्न चास्ति, तस्मान्न सर्वगतमित्यत आह। अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः (सू. २२)।। यत एवाव्यूहाविष्टम्भावत एवाप्रत्यूहं विभुत्वमस्येत्यर्थः ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २३ ।। पुनः शून्यतावादी प्रत्यवतिष्ठते। मूर्तिमतांव च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः (सू. २३)।। चस्त्वर्थः सिद्धान्तं निवर्त्तयति। यद्यपि मूर्तिमतामिति संबन्धित्वमात्रेणोपात्तं सूत्रं तथाऽपि हेतुपदतया वार्तिककारोव्याचष्टे। सावयवाः परमाणवोमूर्त्तिमत्त्वाद् घटादिवदिति। (५१३।१९) प्रयोगान्तरमाह संस्थानवत्त्वादिति ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २४ ।। सूत्रान्तरमनुवृत्तिसहितं पठति। संयोगोपपत्तेश्च (सू० २४)।। इति। पौनरुक्त्यं देशयति। नन्विदमिति (५१४।४) परिहरति। न चरितार्थमिति। मूर्तिर्नामाव्यापिनो द्रव्यस्य षड्भिुत्ध्;वधं परिमाणमिति। परमढद्धड्ढुड़१४;वस्वत्वपरमाणुत्वे परमसूक्ष्म एव द्रव्ये व्यवतिष्ठेते व्यापि तु गृहीत्वा परममहत्त्वपरमदीर्घत्वाभ्यामष्टविधं परिमाणं भवति। परममहत्त्वपरमदीर्घत्वं च सर्वगतव्यापिनी इति न मूर्तिः। असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरिति पारमर्षवचनात्। संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगो घटादिवृत्तिर्घटत्वादिजातिव्यक्तिहेतुरिति। संयोगः संयोगमात्रं न त्वप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति। तस्मादपौनरुक्त्यम्। तदेतच्छून्यतामतमपाकरोति। यत्तावन्मूर्तिमत्त्वादिति। शून्यतावादी प्रलयान्तत्वाभिमानेनाह। अथ तावदिति। सिद्धान्त्याह अन्तो निरवयव इति। प्रलयान्तत्वमधस्तान्निकाकृतमिति भावः। नन्वधस्तान्निराकरणान्मा भूत्प्रलयान्तो विभागो विभागान्तस्तु भविष्यति किं परमाण्वन्तताग्रहेणेत्याशङ्कते। अथान्तो विभागः। निराकरोति। स न युक्त इति। नासति गुणिनि गुणो ऽस्तीत्यर्थः। एतावन्तश्च कल्पाः सम्भविनः। तत्र प्रथमकल्पे अनैकान्तिकत्वव्याघातौ द्वितीये विभागस्यानाधारत्वप्रसङ्गः तृतीये त्र्युटेरमेयत्वप्रसङ्ग इत्याह। एतावच्चैतत् (कल्पजातं) स्यादिति। परमाण्वन्ततां विभागस्य ब्रुवन्निरवयवं मूर्त्तिमन्तं परमाणुं प्रतिपद्यसइति। अनन्तत्वे तु त्र्युटेरमेयत्वप्रसङ्गो व्याघातः। प्रलयान्तत्वे च विभागस्यानाधारत्त्वप्रसङ्गो व्याघातः। सावयवशब्दस्यार्थः समानजातीयावयवं न केवलं तदारब्धमपि तु तदाश्रितम्। तन्त्वाद्यारब्धं पटादि द्रव्यं तन्त्वाद्याश्रितं च। नन्वेवमपि कुतः सावयवत्वमित्यत आह। अवयवस्तदाधारस्तस्य समानजातीयारब्धस्य कार्यद्रव्यस्याधारः तस्मात्सावयवत्वं कार्यविशेषः तस्मात्सावयवाः परमाणव इत्यतिब्रुवता कार्यविशैषः परमाणुरित्युक्तं भवति। कार्यविषेश्च परमाणुरिति व्याहतम्। (५१५।२) आनन्त्ये तु त्र्युटेरमेयत्वप्रसङ्गात्। सा खल्वनवयवस्य कल्पितस्य परमसूक्ष्मतया परमाण्वाख्या तेन परमाणुरिति किमुक्तं भवति अनवयवो ऽकार्यश्चेति। सावयव इति किमुक्तं भवति सावयवः कार्यश्चेति। प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातइत्यर्थः। अथ मा भूत्त्रृटेरमेयत्वमित्येकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यसे। शेषमतिरोहितार्थम्। यदि द्वे द्रव्य अधिकृत्याभिधीयत इति। मध्यस्य हि परमाणोरुपयर्धः पार्श्ववर्तिभिः परमाणुभिर्ये संयोगास्तत्र मध्यस्य पूर्वेण परमाणुना यः संयोगो नासौ मध्यपश्चिमपरमाण्वाश्रितः एवं मध्यमपरमाणुसंयोगो नैव मध्यमपूर्वपरमाण्वाश्रय इति। एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। षडभुत्ध्;पि भिन्नदेशा एवेति समानदेशत्वमंसिद्धम्। अथ परमाणूनां सम्बन्धिनं परमाणुं मध्यमधिकृत्योच्यते तदाश्रिता हि संयोगाः षडभुत्ध्;पि भवन्तीति तत्राह। न किं चिद्बाध्यत इति। (५१७।२) स्यादेतत्। संयोगसमानदेशत्वेन परमाणवोऽपि संयुक्ताः समानदेशा इति पिण्डभुत्ध्;स्याणुमात्रत्वप्रसङ्ग इति परोक्तमनुवदति। यत्पुनरेतदिति। तद् दूषयति। तन्नेति। यत्र यत्समवेतं स तस्य दोशो यथा रूपादीनां द्रव्यं, न च परमाणवः क्व चित्समवयन्ति किं तु तत्संयोगाः। तेन देशवतां संयोगानामस्तु समानदेशता न तु परमाणूनामदेशत्वादित्यर्थः। देशयति। ननु कार्यकारणे इति। यथेह कुण्डेभुत्ध्; बदरमिति यथा बदरं कुण्डभुत्ध्;देश एवं तदवयवास्तदवयवाः। न च समवाय एव देशदेशित्वनिबन्धनमपि तु संयोगो ऽपि। न हीह कुण्डेभुत्ध्; बदरमिह पटे शुक्लत्वमिति वा आधार्याधारप्रत्ययो विशिष्यते। तस्माद्बहूनां द्रव्याणां समानदेशत्त्वदर्शनान्नासिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः। तद्

दूषयति। एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम्। द्रव्याणामेकत्र समवायेन समानदेशतां व्यासेधामो न तु संयोगेन, समवायेन हि समानदेशता स्थौल्यपरिपन्थिनी। यथा गन्धरसरूपस्पर्शाः समानदेशा न स्थौल्यमारभन्ते तत्कस्य हेतोः एषाममूर्तानां समानदेशसमवायात्। मूर्तास्तु स्पर्शवन्तः समवायेनासमानदेशाः परस्परसंयोगिनो यदि स्थौल्यमारभन्ते किं बाध्यते तस्मात्संयोगिनो यदि स्थौल्यमारभन्ते किं बाध्यते तस्मात्संयोगेन समानदेशता न प्रतिषध्यते समवायेन तु प्रतिषिध्यते सा हि स्थौल्यविरोधिनीति सिद्धम्। अभ्युपेत्यैवमुक्तं संयोगाः समानदेशाइति। परमार्थतस्तु कुण्डङ्गुत्ध;बदरसंयोगस्य कुण्डङ्गुत्ध;बदरेआश्रयः तदवयवकुण्डङ्गुत्ध;बदरसंयोगस्य कुण्डङ्गुत्ध;बदरावयवा इति सिद्धं संयोगानामपि भिन्नदेशत्वमित्याह। न च संयोगा अपीति। उपसंहरति। षण्णां समानदेशत्वादिति। वाक्यमिति। यत्पुनरुक्तं दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युक्तमिति। परमाणोः किल भवदभिमतस्यैकस्य दिग्भागाः षट्, न चैकस्य दिग्भागे भेदो ऽस्तीति षडेङ्गुत्ध;व परमाणवः। एतद् दूषयति क एवमाह दिग्देशभेदो (यस्या) स्तीति। स्वरूपेणैका दिक् सर्वगता च नास्या भेदो ऽस्तीत्यर्थः। यद्येकैव दिक् क्व तर्हि परमाणावस्मादयं परमाणुः पूर्वो ऽयं पश्चिम इत्यादयो बुद्धिव्यपदेशभेदा इत्यत आह। दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगा एकत्वे ऽपि दिश आदित्योदयदेशप्रत्यासन्नदेशसंयुक्तो यः सइतरस्माद्विप्रकृष्टदेशसंयोगात्परमाणोः पूर्वःप एवमादित्यास्तमयदेशप्रत्यासन्नदेशसंयुक्तो यः स इततस्माद्विप्रकृष्टदेशसंयोगात्परमाणोः पश्चिमः तौ च पूर्वपश्चिमौ परमाणू अपेक्ष्य यः सूर्योदयास्तमयदेशविप्रकृष्टदेशसंयोगः स मध्ववर्तीं। एवमेतयोर्यौ तिर्यग्देशसम्बन्धिनौ मध्यस्य आर्जवेन व्यवस्थितौ पार्श्ववर्तिनौ तौ दक्षिणोत्तरौ परमाणू एवं मध्यंदिनवर्तिसूर्यसन्निकर्षविप्रकर्षौ पूर्वसंख्यावच्छिन्नत्वं चाल्पत्वं परसंख्यावच्छिन्नत्वं च भूयस्त्वम्। तस्मादेकस्यापि परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगा अव्याप्यवृत्तय एव भागाः। एवं दिशो ऽप्येकस्या अपि संयोगा एव भागाः सोऽयं परमाणोः षट्केन युगपद्योगो मूर्त्तत्वमात्रप्रयुक्तो न सावयवत्वप्रयुक्त इति न सावयवत्वं गमयितुमर्हतीति। तेन युदच्यते प्रसङ्गसाधनं परैः यन्निरयवं तन्न षट्केन संयुक्तं यथा विज्ञानं तथा च परमाणुरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिरिति तन्निरस्तम्। मूर्तत्वप्रयुक्तत्वेन षट्कसंयोगस्य सावयवत्वेन व्याप्तेरसिद्धेः। छायातपयोगो ऽपि परमाणोरेकसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनोपपन्नः। नन्वनवस्था नोपपद्यत इत्युक्तं तत्कुत इत्यत आह भाष्यकारः। अनवस्थायां प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात्। क्रियावत्त्वादीनहेतून् सर्वथा विकल्प्य वार्तिककारो दूषयति। ये तु क्रियावत्त्वादिति। एतेनासिद्धत्वेन। न हि घटादिकमवयविनमनभ्युपगच्छतो घटादिरस्तीत्यर्थः। मतुपश्चार्थान्तरे दृष्टत्वाद्विरुद्ध इति। क्रिया परमाणोरर्थान्तरमनिच्छतो मतुप्रयोगो विरुद्ध इत्यर्थः ।। २५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २६ ।। विज्ञानवाद्याह यदिदं भवान् बुद्धीरिति। यदि पटस्तन्तुभ्योभिन्नो भवेत्तन्त्वतिनेकेण गौरिवाश्वातिरेकेणोपलभ्येत। न चोपलभ्यते तस्मात्पट इति मिथ्याबुद्धिरियम्। तन्तुरित्यपि मिथ्याबुद्धिरंशुभ्यो भेदेनानुपलम्भात्। एवमंशुरित्यपि। तदनेन क्रमेण परमाणुष्वपि बुद्ध्या विविच्यमानेषु याथात्म्यानुपलब्धेर्न बाह्यवस्तु स्थूलं वा क्षोदीयो वास्तीति सर्वा एव बुद्धयः स्वाकारमबाह्यं बाह्यतया आलम्बमाना मिथ्याभूता इति। ननु पटादयः सावयवा भवन्त्वेवं परमाणूनां त्वनवयवत्वाद् बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिरित्यत आह। परमाणवो ऽपि भागशोविभज्यमानास्तावद्यावत्प्रलय इति (५१९।१७)। भवन्तु परमाणवो ऽनवयवाः संयोगेभ्यस्तु षड्ङ्गुत्ध;भ्यो बुद्ध्या विविच्यमानस्य याथात्म्यमुपलभ्यत इति ।। २६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २७ ।। तदेतद् दूषयति। व्याहतत्वादहेतुरिति। यस्य विविच्यामानस्य याथात्म्यानुपलब्धिस्तत्कुतश्चिद्विवेचनीयम् अवध्यभावे तदनुपपत्तेः। तथा च तेनावधिपना क्व चिदवस्थातव्यम्। अनवस्थायां त्रुटेरमेयत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्। तस्मात्परमाणुषु वा तत्संयोगेषु वा तेनावस्थातव्यम्। तथा च यतो वैविच्यते भावः स एवास्पयावधिर्याथात्म्येनोपलभ्यतइति बुद्ध्या विविच्यमानस्य सर्वभावानुपपत्त्याव्याघात इति सिद्धम्। दूषणान्तरमाह। सर्वभावानुपपत्तिरिति। (२५०।५) प्रमाणस्यापि भावात् तद्गतत्वेन तदनुपपत्तौ सर्वभावानुपपत्तिरित्यर्थः ।। २७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। २८ ।। तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् (सू. २८)।। अपृथग्ग्रहणादिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते। किं विलक्षणव्यवहाराभावः उत भेदाभावः उत

तन्तुव्यतिरेकेण देशान्तरे ऽनुपलम्भ इति। न तावदाद्यः तन्तवो हि भिन्नाभबुद्धिवेद्याः पटस्तु अभिन्नाभबुद्धिवेद्य इति। नापि द्वितीयः। तन्तूनामंशुदेशत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात्। तस्मात्तन्तुभ्योऽन्यत्रादर्शनमपृथग्ग्रहणं तच्च भेदे ऽपि तदाश्रितत्वेनोपपद्यमानं नाभेदं गमयितुमर्हतीत्यर्थः। भाष्यं बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु। यत्र खल्ववयवावयविनावैन्द्रियकौ तत्र पृथग्ग्रहणमविवेचकानामस्फुटतरमतीन्द्रियेभ्यो ऽणुभ्य आनुमानिकेभ्यः प्रत्यक्षदृश्यानां तदाश्रितानामवयविनां पृथग्ग्रहणमित्यतिस्फुटमित्यर्थः ।। २९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३० ।। संप्रत्यैन्द्रियके ऽप्यवयवे ऽवयविनो विविच्यमानस्य याथात्म्येन पृथग्ग्रहणमाह। प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेरिति। यदस्ति--पटादिकमवयवि द्रव्यं यथा च स्वावयवसमवेतत्वेन गुणाधारतया च, यन्नास्ति--शशविषाणादि, यथा च--कार्यकारणभावेन, तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति। सुगमं भाष्यम् ।। ३० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३१ ।। यदुक्तं प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां न सर्वभावानुपपत्तिरिति। तत्र प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादी। स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः (सू. ३१)।। न खलु वास्तवः प्रमाणप्रमेयभावः किं त्वनादिवासनानिबन्धनकल्पनाधीनः। यथा हि न स्वप्ने सन्ति विषया अथ च प्रतिभान्ति कल्पनामत्रेण तथा च सांवृतेनापरमार्थसता प्रमाणप्रमेयभावेन बाह्यार्थशून्यता सिध्यति परमार्थसती प्रत्ययानां दृष्टा मिथ्याप्रत्ययानामपि तत्त्वप्रतिपत्तिहेतुतेत्यावेदितं पुरस्तादित्यर्थः। तव्याचष्टे वार्त्तिककारः। यथा न स्वप्ने विषयाः सन्तीति ।। ३१ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३२ ।। (।। ५२ ।।) ननु स्वप्नप्रत्ययानामस्त्वेवंधर्मकत्वं ये पुनरभी जाग्रत्यत्प्रयाः स्तम्भ इति वा कुम्भ इति वा किमायातं तेषामत्यन्तवैलक्षण्यादित्यत आह। मायागन्धर्वेति। जाग्रत्प्रत्यया अप्येवंविधाः सहस्रशो दृश्यन्ते न चैते स्तम्भकुम्भादिप्रत्ययास्ततो विलक्षणा इत्यर्थः ।। ३२ ।। तदेतद्दूषयति। हेत्वभावादसिद्धिः (सू. ३३) ।। तव्याचष्टे भाष्यकारः। स्वप्नान्ते विषयाभिमानवदिति। अन्तशब्दो ऽवयववचनो ऽप्याश्रितत्वमात्रेणावस्थायां प्रयुक्तः। तेन स्वप्नावस्थाया मित्यर्थः। एतदुक्तं भवति स्वप्नज्ञानस्यायाथार्थ्यमिच्छता वाधकपन्तरेण तदनुपपत्तेर्जाग्रत्प्रत्ययो ऽस्य बाधको वक्तव्यः न चासावसमीचीनस्तद्बाधितुमुत्सहतइति समीचीनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्याभ्युपगन्तव्यम्। तथा च जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यनुपपन्नम्। वार्त्तिकं ख्यातिरिति चेत्। प्रत्ययत्वमेव स्वप्नोदाहरणसहितं प्रमाणप्रमेयाभिमानभिथ्यात्वे हेतुरित्यर्थः। विपर्यये च सामर्थ्याभावादिति। पूर्वं प्रतिबुद्धेनेति विशेषणं विवक्षित्वोक्तम्। अधुना त्वनुपलब्धेरिति विवक्षित्वोच्यतइत्ययौ नरुक्त्यम्। अत्र विज्ञानवादी स्वपक्षे प्रमाणमाह। न चित्तव्यतिरेकिणो विषयाः ग्राह्यत्वाद् वेदनावदिति। इदमत्राकूतम्। विज्ञानस्य हि बाह्यो ऽर्थो ग्राह्यो भवन्निराकारस्य सत्तामात्रेण वा भवेत् कारणत्वेन वा एकसामग्र्यधीनत्वेन वा ज्ञानाहितफलाधारत्वेन वा। न तावत्सत्तामात्रेणान्यस्यान्यो विषयः सत्तामात्रस्य विषयान्तरेषु भावात्सर्वे ऽर्थाः सर्वविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः। न च सत्तामात्रामपि विषयत्वव्यवस्थापकम् असतो ऽपि विषयत्वात्। अत एव न कारणत्वेन विषयभावः। अपि च चक्षुरादयो ऽपि विज्ञानस्य कारणमिति विषया रूपविज्ञानस्य प्रसज्येरन्, वर्त्तमानावभासि च विज्ञानं न भवेत्। क्षणिकत्वेनोत्पादकस्यार्थक्षणस्योत्पाद्यविज्ञानसमये विनिपातात्। एकसामग्र्यधीनत्वेन तु विषयत्वे वर्त्तमानावभासितोपपद्यते। सा तु नोपपद्यते असतोरप्यतीतानागतयोर्ग्रहणे व्यापकत्वादतिव्यापकत्वाच्च इन्द्रियादिक्षणस्यैकसामग्र्यधीनस्यालम्बनत्वप्रसङ्गात्। विज्ञानाहितफलाधार आलम्बनमिति चेत् किं पुनर्विज्ञानेनार्थे जन्यते प्राकट्यं न चैतदर्थधर्मो ऽपि शुक्लादिवत्सर्वपुरुषसाधारणम्। ज्ञानाहितस्यार्थधर्मस्यापि ज्ञानवन्तं प्रत्यसाधारणत्वदर्शनात्। यथा यस्यापेक्षाबुद्धिजनितं द्वित्वमर्थधर्मः सो ऽपेक्षाबुद्धिमन्तमेव पुरुषं प्रत्यसाधारण इति। तन्न अव्यापकत्वात्। सन्ति खल्वतीतानागतविषयाणि सहस्रशो विज्ञानानि शब्दानुमानजानि च, न चैतन्यर्थे फलमाधातुमुत्सहन्ते अर्थस्य तदानीमसम्भवात्। न खल्वस्ति सम्भवो ऽसन्ननुत्पन्नरूपो धर्मी धर्मो ऽस्याविनश्यन् प्रत्युत्पन्नरूप इति। स्वकारणादात्मानात्मप्रकाशनशक्तियुक्तमुत्पद्यते ज्ञानं तादृशं येन कश्चिदेवास्य विषयो न सर्वमिति चेत्। हन्त भोः शक्तेः शक्यनिष्ठत्वात्किमस्य शक्यमिति वक्तव्यम्। अर्थ इति चेन्न। न तावदयमस्य निर्वर्त्यः

अर्थस्यैव ज्ञाननिर्वर्त्तकत्वात्। न चार्थाधारं फलमाधत्तइत्युक्तम्। न चासति शक्ये शक्तिसंभवः तस्मादनाकारं विज्ञानं बाह्यं गोचरयतीति मनोरथमात्रम्। अस्तु साकारमेव बाह्यगोचरम्। तथा हि नीलाद्याकारं ज्ञानं नीलादिगोचरम्। नीलमस्य स्वरूपं यतः। अत्रैवं वक्तव्यम्। किं सर्वात्मना सारूप्यभावाद् विषयभाव आहो कथं चित्सारूप्यभावात्। न तावदर्थस्य जडङ्ुत्ध;ात्मनो ज्ञानेन प्रकाशात्मना सर्वथा सारूप्यं सारूप्ये ज्ञानमपि जडंङ्ुत्ध; भवेदिति ज्ञानत्वहानिः। एकदेशेन च सारूप्ये तत् क्व नाम नास्तीति सर्वं ज्ञानं सर्वं वेदयेत्। अपि च नीलज्ञानात्समनन्तरप्रत्ययादुत्पन्नं ज्ञानं न तथा नीलार्थसरूपं यथा नीलज्ञानसरूपमिति समनन०तरप्रत्ययतत्सारूप्याभ्यां विषयः स्यानन चैतदस्ति, तस्मान्न सारूप्यसमुत्पत्ती अपि विषयलक्षणम्। स्तामस्य सारूप्यसमुत्पत्ती मनस्कारेन्द्रियादिभिस्तथाऽपि यमध्यवस्यति सोऽस्य विषयोऽर्थं चाध्यवस्यतीति अर्थ एवास्य विषयो न मनस्कारादीतिचेत्। अथ कोऽयमध्यवसायः।न तावद्ग्रहणं न खलु द्वावाकारौ गृह्येते नीलमित्यनुभवो न तु नीले इति। स्वाकारस्य बाह्यसमारोपो ऽध्यवसाय इति चेत्। स किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे। न हि नीलद्वयं प्रकाशतइत्युक्तम्। न चारोपविषयमगृहीत्वा ऽऽरोप्यमारोपयितुमर्हतीति। न ह्यननुभवन् पुरोवर्त्ति शुक्लभास्वरं रजतमारोपयति तत्र। अपि चागृह्यमाणे बाह्ये प्रवृत्तिनियमो न भवेत्। इतरेषामगृह्यमाणत्वेनाविशेषात्तेष्वपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न च साकारज्ञाननये बाह्यसद्भावे प्रमाणमस्ति अगृह्यमाणत्वात्। ननु नीलाद्याकारस्य कादाचित्कत्वमेव प्रमाणम्। तथाहि यद्यस्मिन्सत्यपि कदा चिद्भवेत्तत्तदितरापेक्षम्। यथा सत्यपि सोपाने विच्छिन्नगमनरचनप्रतिभासाः प्रत्ययाः सन्तानान्तरापेक्षास्तथा च सत्यप्यालयसंताने षडङ्ुत्ध;पि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः। वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदा चिदुत्पाद इति चेत्। नन्वेकसन्तानपतितानामालयज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना तस्याश्च कार्यजननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्त्ती पूर्वक्षणो हेतुः सन्तानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्। तथा च सर्वे आलयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः न वा कश्चिदपि अविशेषात्। क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत्। नन्वेकस्यैव नीलविज्ञानजननसामर्थ्यं शक्तिप्रबोधजननसामर्थ्य च क्षणान्तरस्य तन्न स्यात्। सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालयसन्तानवत्रिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तिः। स्वसन्तानमात्राधीनत्वे तु निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या तु कादाचित्कत्वं निवर्त्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः। न च संतानान्तरनिमित्तानि प्रवृत्तिविज्ञानानि सन्तत्यन्तराणामपि नित्यसन्निधानाद्विज्ञानानामदेशात्मकत्वेन दूरत्वानुपपत०तेर्व्यतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। नापि कालतो विप्रकर्षसम्भवः अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावानभ्युपगमात्। तदिदमनुमानं सौत्रान्तिकानां बाह्याम्युपगम इति। तदयुक्तम्। स्वसन्तानमात्रनिमित्तत्वेऽपि नीलादिविज्ञानानां कादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धव्यतिरोकित्वेन हेतोरनैकान्तिकत्वात्। ननूक्तम् न क्षण्भेदः कार्यभेदहेतुरिति कल्पितस्य सन्तानस्य सर्वसामर्थ्यविरहिणो भेदः कार्यभेदहेतुरिति न तु परमार्थसतः क्षणस्य कार०यभेदहेतुत्वमिति को ऽन्यो भदन्ताद्वक्तुमर्हति। ननु यदि क्षणभेदः शक्तिभेदहेतुस्ततो भिनानां क्षणानां नैका शक्ति स्यात् तथा चैकेन केन चिन्नीलज्ञाने जनिते तन्नीलज्ञानं क्षणान्तरान्न स्यात्। यदि भिन्नानां नैकं सामर्थ्यम्। अथ बाह्यार्थवादिनो ऽपि कथं भिन्नानाꣳ नीलोत्पलसन्तानानामेकनीलोत्पलाकारज्ञानधारासामर्थ्यम्। यद्युच्यते अन्यदेव नीलविज्ञानं यन्नीलोत्पलसन्तानान्तरात्। वयमपि ब्रूमहे अन्यदेव नीलविज्ञानं यत् क्षणान्तरादिति। तस्मात्कश्चिदेव तादृशः स्वलक्षणभेदो जायते यः कं चिदेव कार्यभेदं जनयति न कार्यान्तरमिति। तस्मात्साकारस्यापि ज्ञानस्यार्थो न गोचरो। न चागोचरः शक्यो ऽनुमातुमिति। न च प्रत्यक्षवदनुमानमप्यर्थगोचरं तस्मात्साधूक्तं वार्त्तिककृता न चित्तव्यतिरेकिणो विषयः ग्राह्यत्वाद्वेदनावदिति। नीलादयो हि विषया उभयवादिसिद्धास्तेषां चित्तभेदाभेदयोर्विप्रतिपत्तिः। तत्रैषां चित्तव्यतिरेकः परैरभ्युपगतः प्रतिषिध्यते यावांश्च प्रतिषिध्यते सर्वो ऽनुपलब्धेरिति ग्राह्यत्वादित्ययं हेतुर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रतिषेध्यश्चित्तव्यतिरेकस्तद्विरुद्धस्तदव्यतिरेकस्तेन व्याप्तं ग्राह्यत्वं

तस्योपलब्धिरेव तन्निषेध्यस्यानुपलब्धिरिति। अत्र तावदेतद्वक्तव्यम्। ग्राह्यत्त्वस्याभेदेन व्याप्तौ सत्यां भेदं निवर्तयेद् न त्वभेदेनास्य व्याप्तिः। तथा हि यदेतन्नीलं स्थूलं विच्छिन्नमुपलभ्यते तस्यास्य विच्छेदः स्थौल्यं च न ज्ञानस्यात्मा, नानादिग्देशव्यापिता हि स्थौल्यम्। न चैकमदिग्देशात्मकमनवयवि ज्ञानं नानादिग्देशव्यापि सम्भवति। यथा ऽऽह। तस्मान्नार्थे न विज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः। एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्वहुष्वपि न सम्भव इति। एवमर्थविच्छेदो ऽपि न ज्ञानात्मकः। तस्य तथात्वे परमार्थतो ऽर्थाद्विच्छिन्नं ज्ञानं स्यात्। तस्मादयमपि न ज्ञानमित्यसन्नभ्युपगन्तव्यः। न च सदसतोरेकत्वमित्यनात्मा ऽपि विज्ञाने प्रकाशतइत्यनिच्छता ऽपि स्वीकर्त्तव्यम्। तथा च सदपि प्रकाशिष्यते। नन्वनात्मन्यर्थे ऽकिञ्चित्करं विज्ञानं कथमर्थप्रकाशकम्। अथाकिञ्चित्करं ज्ञानं स्थौल्ये कथमस्य प्रकाशकम्। स्वभावादिति चेत् अत्राप्यसौ न दण्डड्डत्थ;वारितः। यद्धि यस्य स्वभावः तस्य नान्यापेक्षा यथा लिङ्गस्य स्वसाध्यसम्बन्धे। स्वभावतश्चार्थस्य ज्ञानमिति न तदीयत्वे अन्यदपेक्षते। असम्बद्धत्वात्कथं ज्ञानमर्थस्येति चेद् अथ सम्बन्ध एव सम्बन्धिनोः कथम्। सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्था। तस्माद्यथा सम्बन्ध एव सम्बन्धान्तरमन्तेरण सम्बन्धिनोः एवं ज्ञानमपि सम्बन्धान्तरमन्तरेणार्थस्येति समानम्। न चातिप्रसङ्गः। स्वकारणादुत्पन्नस्य कस्य चिद्विज्ञानस्य कश्चिदेव विषयो नान्यः। न स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति एवं भवतैवं मा भवत एवं कस्मान्न भवतेति। अकिञ्चित्करस्य रूपविज्ञानस्य कथं रूपविषयतेति चेत्। किं रूपविज्ञानं प्रमाणं विवक्षित्वेदमुच्यते आहो फलं विवक्षित्वा। यदि प्रमाणं ततो न तदकिञ्चित्करं तत्र हानोपादानोपेक्षाप्रसवहेतुत्वात्। अथ फलं तदयुक्तम्। क्व नाम फलं किञ्चित्करं न हि गतिजन्या नगरप्राप्तिश्चैत्रस्य चैत्रनगरसंयोगसमवायाय किं चित्करोति। एवमर्थविषयत्वाय स्वाभाविकाय न ज्ञानेन किं चिदपरं जनयितव्यम्। अर्थप्रतिबद्धत्वं ज्ञानस्यार्थविषयत्वं न हि ज्ञानमनुव्यवसायज्ञानेन निरूप्यमाणमर्थनिरूपणं विना शक्यं निरूपयितुमित्युक्तम्। कर्मण्यसमवेतं कथं कर्मणः। तत्पारतन्त्र्यादिति चेत् किमिदं पारतन्त्र्यम्। तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेत् तदिहापि समानमन्यत्राभिनिवेशात्। तस्मादभेदेन ग्राह्यस्याव्याप्यत्वाद्ग्राह्यत्वं विरुद्धव्याप्तं न भेदं निवर्तयितुमर्हतीति दूषणे स्थवीयसि सत्येव दूषणान्तरमाह वार्तिककारः वेदना सुखदुःखे चित्तं विज्ञानमिति। अभ्युपेत्याह अथाभिन्नंविज्ञानं वेदनात इति। (५२२।१)यथा ऽङ्गुल्यग्रं न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण स्पृश्यते एवं ज्ञानं न तेनैव ज्ञानेन ग्रहीतुं शक्यते। ननु न गृहीतिर्ग्राह्या न ह्यस्याः कर्मभावो विद्यते क्रियाफलशालितया कर्म भवति न चास्यामस्ति फलान्तरम्, अपि तु स्वयमाविर्भूतस्वभावा गृहीतिरपराधीनप्रकाशा ग्राह्येत्युच्यते। यदि वैषा स्वयं न प्रकाशेत नार्था अपि प्रकाशेरन् तत्प्रकाशाधीनप्रकाशा हि ते। तथा हि यद्यत्प्रकाशाधीनप्रकाशं तत्तस्मिन् प्रकाशमाने प्रकाशते यथा दण्डड्डत्थ;प्रकाशाधीनप्रकाशो दण्डिड्डत्थ;प्रकाशः ज्ञानप्रकाशाधीनप्रकाशश्च विषय इति स्वभावहेतुः न च ज्ञानादन्यत्स्वसंवेदनं न दृष्टमित्येतावता स्वसंवेदनं विज्ञानं न भवेदिति दर्शनादर्शनाभ्यां न हेतुर्गमको ऽपि तु स्वसाध्याविनाभावात् स च विपर्यये बाधकप्रमाणप्रवृत्त्या सिध्यतीति कृतं दृष्टान्तेनेत्यत्र आह। न कर्म क्रिया चैकं भवतीति। इदमत्राकूतम्। किं पुनरिदमर्थानां संवित्प्रकाशाधीनत्वप्रकाशत्वं नाम न हि संवित्प्रकाशेनार्थे प्रकाशान्तरं जन्यते। अपि च लिङ्गप्रकाशाधीनप्रकाशो हि लिङ्गिप्रकाशः न च लिङ्गे प्रकाशमाने प्रकाशते किं तु लिङ्गप्रकाशे विनष्टे। यद्युच्येत न ज्ञानादतिरिक्तो ऽरर्थप्रकाशो ज्ञानप्रकाशश्च किं तु ज्ञानमेव स्वसंवेदनमर्थस्य स्वात्मनश्चेति। एवं तर्हि किमायातं न ह्यात्मैवात्मायत्तः। न च ज्ञानमेवात्मनः परस्य च प्रकाश इति सिद्धम्। अन्यो हि ज्ञानप्रकाशो मानस ऐन्द्रियकश्चार्थप्रकाशः। न च प्रमाणज्ञानप्रकाशाधीनो ऽर्थप्रकाशः किं तु प्रमाणज्ञानसत्ताधीनः फलाधीनं तु न किं चिदित्यविदितम्। तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं विज्ञानं स्वप्रकाशाद्भिन्नं प्रकाशमानत्वात्। सत्त्वान्तरप्रकाशस्य सत्त्वान्तरप्रकाशवत्। तदनेनाभिसंधिनोक्तं न च कर्म च क्रिया चैकं भवतीति। एतेन सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति परास्तं वेदितव्यम्। अर्थज्ञानोपलम्भयोरेकोपलम्भतैव नास्ति कुतः पुनरस्य नियम इति। अथ यथाश्रुतः सहोपलम्भो हेतुरित्युच्यते ततो विरुद्धः अभेदे सहार्थासंभवात्। कृतप्रपञ्चश्चायमर्थो न्यायकाणिकायामिह तु विस्तरभयान्न प्रपञ्चित इत्युपरम्यते। सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुवयोक्तव्य इति। न संतानमात्रनिबन्धनो

विज्ञानभेदो भवितुमर्हति नीलपीतादिरूपः नापि संतानान्तराधिपत्यसन्निधाननिबन्धनो विज्ञानानामदेशात्मकानां स्वरूपेण देशविप्रकर्षायोगात्। नापि कालविप्रकर्षो ऽपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावाभावादिति भावः। शङ्कते स्वप्नवद्विज्ञानश्रेदमिति। बाह्याभावे ऽप्याध्यात्मिको विज्ञानभेदहेतुरस्तीति भावः। निराकरोति सो ऽपीति। स्वप्नज्ञानमपि पारंपर्येण बाह्यनिबन्धनमित्यर्थः। अवाह्यनिमित्तकत्वं स्वप्नप्रत्ययस्याभ्युपेत्याह। अथ स्वप्नपक्षेऽपीति। वर्गः पक्षः। न चैकं विज्ञानं चिन्तनीयमपरं चिन्तकमिति वाच्यम्। व्यतिरिक्तालम्बनत्वानभ्युपगमादिति भावः। अभ्युपेत्य त्वबाह्यनिमित्तत्वं स्वप्नप्रत्ययानामेतदुक्तम्। बाह्यनिमित्तत्वमेव तु पारमार्थिकं इत्याह। ये चैते स्वप्न प्रत्यया इति। समापीति। अपिशब्दः संभावनायां मम पक्षे संभाव्यतएतत् यत्सर्वएव प्रत्यया मिथ्या भवन्तीत्यर्थः। सुगममितरत्। मिथ्या निद्रा। विषयमन्तरेण विज्ञानस्फुटता चावक्तव्येति। सामान्यविशेषतद्वतां ग्रहणं स्फुटता सामान्यमात्रग्रहणमस्फुटता तच्चैतदसतिविषये दुष्करं तदाकारोत्पत्तेरशक्यत्वादित्यर्थः। शङ्कते असत्यर्थे विज्ञानश्रेदो दृष्ट इति चेत्। (५२३।१२) स्वप्नमायागन्धर्वनगरमृगतृष्णादिविज्ञानेष्वनुवर्तमानेषु विषयेन्द्रियमनोदोषननिमित्तत्वमस्तु, ये पुनरमी प्रतीनां सर्वेषामनुवृत्तिमन्तः पूयपूर्णनदीप्रत्यया न ते बाह्यविषया दोषवत्त्वाद्भवितुमर्हन्ति। दोषनिमित्तत्वाद्बहुनामनुवृत्तेरभावात्। अदुष्टेन्द्रियार्थसन्निकर्षकत्वे तु जलरुचिराकारविरोधात्। तस्मादनादिवासनावैचित्र्यलब्धजन्मतया ऽर्थनिरपेक्षा एव विचित्राकारा बुद्धय उदयन्ते व्ययन्ते चेति सांप्रतमिति शङ्कार्थः। न तत्र नद्यस्तीति स्वमतदार्ढ्येनोक्तम्। न व्याघातादितिे। अयमभिसंधिः। जनरुधिरयो रसवीर्यविपाकादिभेदात्तोयरसवीर्यपरिपाकादिदर्शनान्नद्यास्तोयपूर्णत्वे निश्चिते पूयपूर्णत्वनिश्चयः प्रेतानां मिथ्येति निश्चये तदनुवृत्तेर्दोषानुवृत्तिः कल्पनीया दोषश्च प्रेत्तशरीरनिवर्त्तकं कर्मैव। यथोक्तं तुल्यकर्मविपाकोत्पन्नाः प्रेता इति। कर्मणो वासना ऽन्यत्र फलमन्यत्र कल्पत इति। (५२४।६) फनपलं पुत्रपश्वाउदि तद्यदि विज्ञानं तदा यत्र ज्ञानसन्ताने कर्मवासना तत्रैव पुत्राद्याकारं विज्ञानं फलमिति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। पुत्रपश्वन्नादौ त्वर्थरूपे फले वैयधिकरण्यं स्यात् तथा चातिप्रसङ्ग इति भाव। निराकरोति तन्नानभ्युपगमादिति। न पुत्रादि स्वरूपेण फलमपि तु तन्निमित्ता प्रीतिः। तस्या एव चेतनेन काम्यमानत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च फलस्येति भावः। मुक्तकेनार्थं साधयित्वा प्रयोगानाह। मदीयाच्चित्तादिति। यदि चित्तमात्रं पक्षीक्रियते तदा दृष्टानतो नास्तीत्यत उक्तं मदीयाच्चितादिति। मदीयाहंकारानास्पदत्वे सतीति विशेषणान्न स्वचित्तेन व्यभिचारः। आरोपनिराकरणार्थत्वाच्च हेतूनां नासमर्थविशेष्यतेति। अपि च मित्योपलब्धीनां बाह्यानालम्बनत्वमास्थाय तत्त्वबुद्धीनां बाह्यानालम्बनत्वं साधनीयम्। तासां बाह्यानालम्बनत्वं बाधकाधीनं बाधकं चात्र समारोपितरजताद्यभिमानं निवर्त्तयति न तु पुरो ऽवस्थितमर्थसामान्यं शुक्लभास्वरम्। तस्मान्न बाधकानुरोधादपि मिथ्याज्ञानं बाह्यानालम्बनमिति स्वप्नवदिति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह। एवं सति मिथ्याज्ञानस्य प्रधानाश्रयत्वे मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानाद्बाधकात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिषेधो न सामान्यस्यापीति शेषः। शेषं भाष्ये। भाष्यं सुबोधम् ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३६ ।। यस्तु माध्यमिको मिथ्याबुद्धि दृष्टान्तेन बाह्यापढद्धड्ड़ड़१४;नवं कृत्ववा तेनैव दृष्टान्तेन विज्ञानाभावं कृत्वा विचारासहत्वं तत्त्वम्भावानां व्यवस्थापयांबभूव तं प्रत्याह। बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् (सू. ३६)।। अर्थे हि निषिद्धे भवेदप्येतत्। तव्यवस्थापने तद्वदेवाप्रत्यूहं बुद्धिसद्भावो ऽपि सिध्यति। न चैवं वादिनः प्रमाणमस्त्यसता च प्रमाणेन विचारासहत्त्वं भावानां व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रिय इतिे। न च कल्पनामात्रर्मित उपायस्तत्त्वज्ञानाय पर्याप्तः। न च वनस्पत्यादितत्त्वज्ञानस्य मिथ्याहस्तिज्ञानं निबन्धनमपि तु प्रणिहितमनस इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषः। न चासौ मिथ्याज्ञानसमये आसीत्। न च मोहाभ्यासः समीचीनाय ज्ञानाय कल्पते स हि माहेमेव द्रढयतीति सर्वमवदातम्। सो ऽयं माध्यमिको ऽनुभूयमानां मिथ्याबुद्धिं नापढद्धड्ड़ड़१४;नोतुमर्हति। तथा च मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्या निमित्तं वक्तव्यमित्युक्तम् ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३७ ।। तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपतिः (सू. ३७)।। मिथ्याबुद्ध्या स्वनिमित्तं लक्ष्यते तेन मिथ्याज्ञाननिमित्तस्य

द्वैविध्यमित्यर्थः। यत्र स्थाणौ पुरुष इति ज्ञानं भवति तत्र तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति यः पूर्वं पुरुषोऽभूदित्यर्थः। एवं तावद्रूपबुद्धीः प्रतिपाद्य गन्धादिबुद्धीरपि प्रतिपादयति भाष्यकारः। गन्धादौ च प्रमेयइति। उपसंहरति। तस्मादयुक्तमेतदिति ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३८ ।। दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम्। अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यतइति। (५२५।९) न तावदागमत उपपत्तितो वा तत्त्वज्ञानमहङ्कारनिवृत्तिं कर्तु मुत्सहते। दोषनिमित्तेषूत्पन्नज्ञानानामपि पूर्ववदहङ्कारदोषानुवृत्तेः साक्षात्कारस्तूपायाभावादयुक्त इति। अस्योत्तरं सूत्रम्। समाधितत्त्वाभ्यासात् (सू. ३८)।। समाधिपदं व्याचष्टे भाष्यकारः। स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनस इति। अनेन विक्षेपं निवर्त्तयति। इन्द्रियेभ्यः प्रतीपमाहृतस्य मनसः क्व चित् हृत्पुण्डङ्ग्;रीकप्रदेशे आत्मनो निजौकसि धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगो ऽयम्। स खलु सुप्तावस्थायामस्तीत्यत उक्तं तत्त्वबुभुत्साविषिष्ट इति। तदभ्यासश्च तद्विषयप्रयत्नोत्पादषौनःपुन्यं तस्मादादरनैरन्तर्यदीर्घकालविशिष्टात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ३९ ।। ४० ।। एतदाक्षेपसूत्रमवतारयति यदुक्तं सति हि तस्मिन्निति। इन्द्रियविषयैरपहृतमनसो धारणा। तथा च तदभ्यासाभावान्न सत्त्वसाक्षात्कार इति सूत्रार्थः ।। ३९ ।। ४० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४१ ।। ४२ ।। समाधानसूत्रमवतारयति। अस्त्वेतत्समाधिव्युत्थाननिमित्तमिति। सूत्रम्। पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः (सू. ४१)।। पूर्वकृतः समाधिः तस्य फलं संस्कारः तस्यानुबन्धः स्थेमा तस्मादिति सूत्रार्थः। तव्याचष्टे भाष्यकारः। पूर्वकृत इति। प्रविविच्यते ऽनेनेति प्रविवेकः प्रकृष्टः संस्कारः स त्वात्मधर्म इति। कस्मात्पुनरदृश्यमानः संस्कारः कल्प्यतइत्यत आह। निष्फले हीति। प्रयत्नविशेषा हि विशरारवो बहवो ऽपि परस्परमसहभवन्तो न तत्त्वसाक्षात्कारापय पार्याप्ता इति तज्जनिताः संस्काराः कल्प्यन्ते तेषां स्थेम्ना सम्भवति सम्भूयकारितेत्यर्थः। प्रचयकाष्ठा प्रचयावधिः यतः परमपरः प्रचयो नास्ति। तत्सहकारिशालितया प्रकृष्टायां समाधिभावनायां समाधिप्रयत्नः समाधिभावना तस्यामित्यर्थः ।। ४२ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४३ ।। पूर्वपक्षवाद्याह। यद्यर्थविशेषप्राबल्यादिति। स खल्वयमीदृशो बाह्यार्थस्य महिमा यत इन्द्रियाद्यनपेक्षादेवात्मनो बुद्धिं जनयिव्यतीत्यभिमानः पूर्वपक्षिणः ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४४ ।। ४५ ।। सिद्धान्तसूत्रम्। न निष्पन्नावश्यं भावित्वात् (सू. ४४) व्याख्यातम्। न खलु तण्डुङ्ग्;ला अत्यन्तं फलीकृता अपि पिठरोदकदहनसंयोगप्रचयमन्तरेण पुलाका भवन्तीति भावः ।। ४४ ।। ४५ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४६ ।। किं समाधिविशेष एव तत्त्वज्ञानसाधनम्। मैवम्। किं तु। तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगच्चाध्यात्मविध्युपायैः (सू. ४६) समानमाश्रमिणां धर्मसाधनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमपरिग्रह इति यमः। नियम इति। यस्याश्रमिणो ऽसाधारणो धर्मोपायः। योग इति विषयेण योगशास्त्रं पातञ्जलं लक्षयति। योगाचारः एकाकिताआहारविशेषः एकत्रानवस्थानमित्यादि यतिधर्मोक्तम्। एतेऽपि तत्त्वज्ञानक्रमोत्पादक्रमेणापमर्गसाधनमित्यर्थः ।। ४६ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४७ ।। ननु यद्येते तत्त्वज्ञानोत्पादक्रमेणापवर्गोपायः कृतं तर्ह्यान्वीक्षिक्येत्यत आह। ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः (सू. ४७)।। तव्याचष्टे तदर्थमिति प्रकृतम्। आत्मविद्याऽऽन्वीक्षिकी। अभ्यासः सततक्रिया तत्र प्रयत्न इत्यर्थः। प्रयोजनमाह प्रज्ञापरिपाकार्थम्। परिपाकस्तु संशयच्छेदनम्। किं देहाद्यतिरिक्त आत्मा उत नेति संशयः। तस्य च्छेदनं लोकस्य तत्त्वज्ञानमात्मनि तदवरोधः अध्यवसितं प्रमाणेन। तस्याभ्यनुज्ञानं तर्केण ।। ४७ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४८ ।। सब्रह्मचारी सहाध्यायी। गुरुशिष्यसहाध्यायिभ्योऽन्यः शास्त्रेणानुशिष्टः शिष्टश्रेयोर्थिनः श्रेयसि मोक्षलक्षणे श्राद्धाः। तेषामपवर्गे श्रद्धादर्शनादस्ति तदुपायाभ्यासः प्रागभवीय इत्यनुमीयते। तेन तेषामपि प्राग्भवीयसंस्कारवशात्प्रतिभोपावसनीयेति। अभ्युपेयादभिमुखमुपेत्य जानीयात् गुर्वादिभिः सहेत्यर्थः। नीतार्थम् गतार्थम् ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ४९ ।। तदनेन गुर्वादिभिर्वादं कृत्वा तत्वनिर्णय उक्तः। यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्य गुर्वादेस्तस्मान्न वादोऽप्युचित इति। तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते। प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे (सू. ४९)।। व्याचष्टे तमभ्युपेयादिति वर्त्तते। परतो गुर्वादेः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेनात्मनः

शरीरादिभ्यो भेदं बुभुत्सइत्यभिदधानः स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं गुर्वादिकृताद्विचारात्पूर्वपक्षोच्छेदेन सिद्धान्तव्यवस्थापनलक्षणात् स्वदर्शनं परिशोधयेत्। अन्योन्यप्रत्यनीकानिं च प्रावादुकानां दर्शनान्ययुक्तपरित्यागेन युक्तपरिग्रहणेन च परिशोधयेदिति संबध्यते ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ५० ।। ननु यत्र वादस्यैव दशेयमीदृशी तत्त्वनिर्णये दत्तजलाञ्जली तर्हि जल्पवितण्डेड्डुत्ध; इत्यत आह। स्वपक्षरागेण चैकै न्यायमतिवर्त्तन्ते। तत्र। तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डेड्डुत्ध; बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् (सू. ५०) इति सूत्रम्। तद् व्याचष्टे अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिति ।। ५० ।। न्या. सू. ।। ४ ।। २ ।। ५१ ।। न केवलं तदर्थं घटमानानां जल्पवितण्डेड्डुत्ध; अपि तु विद्यानिर्वेदादिभिनश्च परेणावज्ञायमानस्य। ताभ्यां विगृह्य कथनम् (सू. ५१) इति सूत्रम्। यस्तु स्वदर्शनविलसितमिथ्याज्ञानावलेपदुर्विदग्यतया सद्विद्यानवैराग्याद्वा लाभपूजाख्यात्यर्थितया कुहेतुभिरीश्वराणां जनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपरलोकादिदूषणप्रवृत्तस्तं प्रति वादी समीचीनदूषणमप्रतिभयाऽपश्यन् जल्पवितण्डेड्डुत्ध; अवतार्य विगृह्य जल्पवितण्डड्डुत्ध;भ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपालनाय। मा भूदीश्वराणां मतिविभ्रमेण तच्चरितमनुवर्तिनीनां प्रजानां धर्मविप्लव इति। इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डड्डुत्ध;योः। न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम्। न हि परहितप्रवृत्तः परमकारुणिको मुनिर्दृष्टार्थं परपांसुलोपायमुपदिशतीति। शङ्कावार्त्तिकम्। व्यापकत्वादन्तः करणस्येति। (५२५।१३) अस्य वक्ष्यमाणोऽभिसन्धिः। निराकरोति। नोक्तोत्तरत्वाद् सांख्यं दूपयद्भिरित्यर्थः। शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्घाटयति। स्वाङ्गगतीक्षणेति। यावद्धस्तावच्छिन्ने आत्मप्रदेशे प्रयत्नो न जायते न तावत्तत्रकर्म न च तत्रात्ममनः सन्निकर्षं विना प्रयत्नः। न च मनस इन्द्रियसंयोगं विनेक्षणम्। न चाणुना मनसा इन्द्रियेण हस्ते चापर्यायेण सम्भवः। तस्माद्व्यापकं मन इति शङ्कार्थः। निराकरोति न शरीरात्ममनः संयोगयौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयोर्युपगदुत्पत्तेः। तत्रात्मनःशरीरसम्बन्धात्स्वाङ्गगतिरिति। पाणिचालनेच्छापेक्षेणात्ममनःसंयोगेन पाणिं चालयामीत्येवमाकारः प्रयत्नो जायते तत्र प्रयत्नवदात्ममनःसंयोगात्पाणौ क्रिया जायते। यद्यप्यात्मनः सर्वाङ्गे संयोगो न विशिष्यते तथाऽपीच्छाविशेषादुत्पन्नः प्रयत्नविशेषः पाणावेव कर्म करोति। नान्यत्र प्रयत्नवदात्मसयोगाच्चक्षुषः प्रेरणम्। यद्यपि चानयोः प्रयत्नयोर्न युगपदुत्पादः तथाऽपि तदत्यन्तसौक्ष्म्यात्कालभेदो न लक्ष्यते। नन्वेकस्मिन्नात्मप्रदेशे वर्त्तमानसंयोगो वा प्रयत्नो वा कथं देशान्तरे असंयोगित्यप्रयत्नवति कार्यमारभत इत्यत आह। न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीति। परिशिष्टवार्त्तिकं भाष्यव्याख्यया व्याख्यातम् ।। ५१ ।। **इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां** चतुर्थोध्यायः समाप्तः ।। ---ऊ०-०-०-इ--- ४ अध्याये १ आढिद्धट्ठड़१४;नके ६७ सूत्राणि २४ प्रकरणानि। २ आढिद्धट्ठड़१४;नके ५१ सूत्राणि ६ प्रकरणानि। आदित आरभ्यमिलित्वा ४६० सूत्राणि ६० प्रकरणानि।